

ŘEČOVÉ VZORY POHLEDEM ČESKÉ VEŘEJNOSTI

Ilona ADÁMKOVÁ

Abstrakt:

Příspěvek se tematicky váže k otázce rozvoje mluvních kompetencí, jež jsou důležitým předpokladem schopnosti produkovat kultivované jazykové projevy. Problematika je nazírána z hlediska tzv. řečových vzorů; cílem je jednak poukázat na to, jaká prostředí, jaké profese a které veřejně známé osobnosti jsou českými mluvčími vnímány jako vzory spisovného vyjadřování, jednak naznačit, jaký postoj běžní uživatelé češtiny k řečovým autoritám zaujímají. Autorka se opírá o aktuální výsledky dotazníkového výzkumu provedeného na reprezentativním vzorku širší české veřejnosti.

Klíčová slova:

mluvená spisovná čeština, kultivovaný jazykový projev, řečový vzor, výzkum, dotazník, česká veřejnost

Vlastní text

Mluvené jazykové projevy ve společensko-kulturním aspektu české reality posledních zhruba dvaceti let jsou českými jazykovědci s oblibou analyzovány a charakterizovány z různých zorných úhlů. Zejména mluvené komunikáty tradičně označované jako spisovné bývají bohatým zdrojem dílčích bádání, popisů, ale i odborných polemik. Tento fakt souvisí s tím, že v oblasti spisovné mluvené češtiny došlo a nestále pozvolna dochází ke změnám, jež se manifestují v její formální stránce v různých jazykových rovinách, ale i ke změnám, jež se týkají jak jejího významu a postavení v rámci jazykové situace na území českého národního jazyka, tak funkce, kterou v procesu verbálního dorozumívání mezi jedinci náležejícími k českému jazykovému společenství zastává a kterou jí zároveň tito jedinci přisuzují. Rys, který se ve spojení s mluvenými spisovnými projevy obecně souhlasně chápe a proklamuje jako žádoucí, je kultivovanost. Kultivovaná podoba mluvené češtiny je primárně vázána především na okruh veřejných oficiálních projevů, důležité uplatnění nachází také např. při (ne/oficiální) komunikaci s cizinci mluvícími česky, ale – jak podotýkají Svobodová a Kuldanová – může se objevit i v komunikátech neverejných¹.

Určitý základní (výchozí) potenciál výstižně sdělovat ústní formou své myšlenky, představy, pocity, názory či záměry a vyjadřovat se při tom přirozeně, souvisle a pro posluchače (adresáta promluvy) přijatelně existuje u každého uživatele jazyka, který má pro mluvený způsob komunikace organické a funkční předpoklady. Celková úroveň schopnosti a dovednosti jedince promlouvat v situacích, kde se to obecně očekává, smysluplně a současně kultivovaně pak záleží na tom, jak je v průběhu vývoje daného jedince tento potenciál cíleně rozvíjen, ale také na tom, jaká podoba řeči ve zmíněných situacích působí na jeho smysly, tedy jaká podoba řeči zaznívá z úst osob, jejichž (veřejně) mluvené projevy uživatel češtiny vnímá.

V procesu rozvíjení vyjadřovacích dovedností a kvalitních mluvních návyků, které jsou nezbytným předpokladem pro vytváření kultivovaných jazykových projevů, zaujímá důležité místo institucionální, regulovaná výuka. V rámci školního vzdělávání by tedy měl být mluvní

¹ Svobodová, J., Kuldanová, P., 2008, s. 10.

výchově, tzn. „výchově ke kultivovanému mluvenému projevu, vytříbenému po stránce formální i obsahové“¹, věnován dostatečný prostor. Nabízející se úvahy a postřehy o možnostech a současném stavu řízené jazykové výchovy ve školách ponecháme v tomto příspěvku stranou našeho zájmu a budeme se dále soustředit na výše zmíněný druhý faktor ovlivňující rozvoj mluvních kompetencí – na oblast tzv. řečových (mluvních, vyjadřovacích) vzorů.

Jako řečový vzor se obvykle chápe „řeč rodičů, učitelů, reprezentantů veřejných sdělovacích prostředků, osobností kultury i politiky, lidí, které ve sféře dorozumívání přijímáme jako autoritu“². Charakteristiky a vlastnosti, jimiž se mluva konkrétního řečového vzoru vyznačuje, běžný uživatel češtiny vstřebává většinou mimovolně, nezáměrně; působení řečového vzoru ale může být přijímáno i zcela vědomě (např. mluvčí záměrně napodobuje styl mluvy nějaké osoby, která se mu líbí, která je mu sympatická, kterou obdivuje...). Ačkoliv si čeští mluvčí vliv řečových vzorů zpravidla neuvědomují, případně nepřipouštějí, mají jakousi komplexní představu, kterou lze zhuštěně vystihnout jako „kde, kdo, jak“: mají představu o tom, „kde“ se tyto vzory pohybují, „kdo“ tímto vzorem je nebo může být, a také si často všímají toho, „jak“ se tyto vzory verbálně vyjadřují.

Snaha objektivně zjistit, jaké je v tomto ohledu povědomí české veřejnosti, vedla k tomu, že řešitelé probíhajícího projektu zaměřeného na problematiku spisovnosti v současné češtině³ se rozhodli včlenit otázky týkající se řečových vzorů do sociolingvistického dotazníku, jehož cílem je zmapovat, jaké postoje zaujímá česká širší veřejnost k současné spisovné češtině a jakým způsobem chápe její roli. Prostřednictvím dotazníkové ankety bylo v letošním roce shromážděno celkem 1511 dotazníků od respondentů z řad laické veřejnosti, zastoupeni byli dospělí uživatelé češtiny různého věku, pohlaví a vzdělání, pocházející ze všech krajů České republiky⁴. Z celkem 17 položek dotazníku se ke způsobu vnímání řečových vzorů vztahují 4 otázky.

Otázka první – oblast (prostředí) řečových vzorů

Cílem této položené otázky bylo dozvědět se, v jakých společenských prostředích se podle dotazovaných užívá mluvená spisovná čeština. Otázka byla formulována takto: **Ve kterém prostředí se, podle Vás, skutečně setkáváme s mluvenou spisovnou češtinou?** Respondenti byli upozorněni, že mohou vybrat i několik z možností, které jim byly nabídnuty. Jednalo se o 14 položek, mezi nimiž figurovaly sdělovací prostředky, škola, divadlo a kino, kostely, úřady, lékařské ordinace či nemocnice, obchody a restaurace, rodinné (domácí) prostředí (jednotlivé předložené varianty jsou obsaženy v legendě k příloženému grafu č. 1). Respondenti mohli také případně sami dopsat další variantu odpovědi (této možnosti ovšem nikdo nevyužil).

Ze zjištěných, statisticky vyhodnocených údajů vyplývá, že mluvená forma spisovné češtiny se – podle názoru veřejnosti – vyskytuje především v televizi a v rozhlase, a to jen v některých pořadech, zejména ve zpravodajství. Dalšími místy v pořadí, která účastníci dotazníkové ankety označili jako prostředí, v němž zaznívá tato podoba jazyka, jsou úřady (včetně soudů a policie) a také školy. Pokud jde o užívání mluvené spisovné češtiny ve škole, spojují ho respondenti většinou s výukou češtiny (nabízené varianty, že se ve škole spisovně mluví ve většině předmětů, nebo ve všech předmětech, měly v odpovědích mnohem slabší

¹ Hůrková, J., 1992-1993, s. 9.

² Palková, Z., 2008-2009, s. 21.

³ GA ČR 405/09/0113 Fenomén spisovnosti v současné české jazykové situaci: recepce, realita, perspektiva a vize.

⁴ Na stanovení a dodržení kvót pro výběr respondentů dohlížela agentura, která dotazníkový výzkum v terénu organizovala.

zastoupení).

Lze konstatovat, že zmíněné, respondenty nejhojněji volené oblasti v podstatě odpovídají sféram, jež bývají i v lingvistických pojednáních obvykle pojímány jako ty, které tvoří repertoár vzorového kultivovaného vyjadřování; snad jen úřady v této funkci bývají zmiňovány s menší pravidelností, což souvisí patrně i se skutečností, že konkrétní promluvy realizované na úřadech, na soudech nebo na policii bývají mnohem méně předmětem jazykové analýzy než komunikáty z prostředí médií či školy; důvodem je obtížnější dostupnost autentického jazykového materiálu (často se jedná o komunikáty, které obsahují veřejně nepřístupné nebo citlivé údaje).

Otázka druhá – veřejně známé osoby jakožto řečové vzory

Prostřednictvím samostatného úkolu byli uživatelé češtiny zainteresovaní na daném dotazníkovém průzkumu vyzváni, aby uvedli konkrétní osoby, které podle nich představují kvalitní mluvní vzor. Zadání mělo doslovnou podobu: **Vybaví se Vám nějaká známá osobnost veřejného života, která byla nebo je vzorem spisovného vyjadřování? Pokud ano, vypište příklad nebo příklady.**

Na tuto otázku zareagovala zhruba polovina (50,3 %) respondentů, řada z nich se přitom neomezila jen na vypsání jednoho příkladu, ale podala výčet více jmen. Ze známých českých osobností se v této souvislosti nejčastěji objevili Václav Klaus a Marek Eben (oba zapsáni 172krát). Významné postavení v žebříčku uvedených osob měli také další dva v pořadí – Ladislav Špaček (132krát) a Václav Havel (105krát). Ostatní osoby, které se ve výčtu vyskytovaly, byly zmíněny méně než 50 respondenty, jednalo se převážně o herce (Zdeněk Svěrák – 45krát, Radovan Lukavský – 29krát, Hana Maciuchová – 14krát), zastoupení (i když v menší míře) byli také uznávaní současní moderátoři (Aleš Cibulka – 24krát, Václav Moravec – 20krát).

To, že se mezi předními čtyřmi osobnostmi, které byly uvedeny více než stovkou respondentů, ocitl současný a předchozí prezident České republiky, podle našeho soudu potvrzuje nejen skutečnost, že běžní uživatelé češtiny podvědomě spojují spisovné (mluvené) vyjadřování s národně reprezentativní funkcí jazyka, ale také fakt, že u respektovaných, společensky a politicky významných lidí běžněji tolerují odchylky od standardní podoby mluvené češtiny. Je nepochybné, že čeští občané registrují u obou těchto představitelů našeho státu specifické mluvenostní, respektive výslovnostní rysy – u Václava Klause např. zdůrazňování částí promluvy opakováním slov doplněným příznačným zvukovým ztvárněním („...opravdu, ale opravdu...“), u Václava Havla rotacismus a užívání jeho typických paralingvistických zvuků při segmentaci promluvy; tyto individuální znaky mluvy nejsou však většinou veřejností odsuzovány, bývají spíše vítaným zdrojem imitací či karikatur.

Zastoupení Ladislava Špačka mezi nejčastěji uváděnými příklady konkrétních řečových vzorů zase navozuje spojitost kultivovaného mluveného jazyka se společenským chováním (neboť Špaček je známý v povědomí české veřejnosti především jako „odborník na etketu“) a může potažmo sloužit jako doklad toho, že kulturu mluveného vyjadřování uživatelé jazyka nepercipují a neposuzují izolovaně, ale chápou ji jako jednu z částí souboru konvencí souvisejících s vystupováním na veřejnosti.

Otázka třetí – profese jakožto řečové vzory

Veřejné mluvené komunikace se účastní různou měrou různí mluvčí, existují ovšem lidé, kteří do této sféry vstupují pravidelně, opakovaně, poněvadž vytváření mluvených veřejně realizovaných projevů mají „v popisu práce“. Tito lidé bývají označováni jako tzv. mluvní profesionálové. Mají významný vliv na stav normy mluvené spisovné češtiny a silně působí jako vyjadřovací vzory. Ještě zhruba před dvaceti lety se v této souvislosti hovořilo většinou o

učitelích, hercích a hlasatelích, změna politické a společenské situace v našem státě však vedla k tomu, že se okruh profesionálních mluvčích poněkud modifikoval – profese televizních hlasatelů byla zrušena, naopak se objevila nová profese tiskového mluvčího, začaly vysílat nové, soukromé televizní stanice a vzniklo bezpočet komerčních, většinou regionálně profilovaných stanic rozhlasových, změnil se také způsob vystupování, veřejné prezentace a komunikace politiků.

Které profese jsou v současné době považovány za vzor mluveného spisovného vyjadřování, zkoumali v další z otázek sociolingvistického dotazníku řešitelé zmiňovaného projektu GA ČR. Příslušná otázka zněla: **U kterých z následujících povolání by ovládnání spisovného mluveného projevu mělo být samozřejmostí?** Respondentům bylo předloženo celkem 16 variant (viz legenda k přiloženému grafu č. 2) s připomínkou, že mohou vybrat i více možností; mohli také sami připsat jinou variantu (nikdo tak ovšem neučinil).

Podle statistického zpracování sebraných odpovědí patří do první pěti profesí, jejichž výkon je spojen s užíváním spisovné mluvené češtiny, učitel na základní a střední škole, politik, vysokoškolský učitel, tiskový mluvčí a moderátor v médiích.

Kromě toho, že získaná data umožnila sestavit výše uvedený „seznam“ mluvních profesionálů, výsledky tohoto dotazníkového úkolu rovněž poukazují na některé patrné tendence:

1) Na mluvené projevy současných politiků jsou ze strany českých občanů kladeny vysoké požadavky, dokonce vyšší než na promluvy rozhlasových a televizních moderátorů (variantu „veřejný činitel; politik“ označilo v dotazníkové anketě 84 % respondentů, variantu „moderátor a hlasatel v médiích“ 76 %; srov. graf č. 2). Potvrzuje se tedy objektivně fakt, na který upozornily Svobodová a Kuldánová, že „v posledních letech se rýsuje zajímavý trend: řeč politiků začíná být po formální stránce vnímána jako preciznější a vzorovější než řeč reprezentantů médií“¹.

2) Zajímavé je, že z hlediska ovládnání spisovné mluvené češtiny v rámci profese uživatelé češtiny přisuzují učitelkám v mateřské škole mnohem menší důležitost než učitelům typů škol, které se nacházejí v systému vzdělávání na vyšších úrovních (zatímco varianty „učitel na ZŠ, SŠ“ a „vysokoškolský učitel“ označilo nad 80 % respondentů, variantu „učitelka v mateřské škole“ pouze 56 %, ačkoliv – jak už jsem výše zmínila – respondenti mohli vybírat současně i více možností). S ohledem na tyto výsledky si dovoluujeme připomenout, že role učitelek mateřských škol je při vytváření a rozvíjení komunikačních kompetencí dětí velmi závažná, a to nejen v rovině vzdělávacích záměrů, ale i v rovině (nevědomého) působení jako mluvního vzoru (relevanci spatřujeme především v oblasti zvukového plánu jazyka, neboť v předškolním věku se u dětí formují a upevňují výslovnostní mechanismy). Na potenciální riziko v podobě působení učitelky mateřské školy jako negativního jazykového vzoru ostatně upozorňují i autoři Rámcového vzdělávacího programu pro předškolní vzdělávání.²

3) Česká veřejnost většinou nevyžaduje aktivní znalost spisovné mluvené češtiny u herců a populárních umělců (tuto variantu vybrala pouze čtvrtina respondentů; více procent získala v průzkumu např. povolání jako policista nebo lékař). Vzhledem k tomu, že herci se tradičně řadí k tzv. mluvním profesionálům, jsou procentuální hodnoty v tomto případě pro nás poněkud překvapivé. (Otázkou zůstává, nakolik by byly výsledky odlišné, kdyby byly profese „herec“ a „populární umělec“ zařazeny v rámci nabízených variant u dané otázky jako

¹ Svobodová, J., Kuldánová, P., 2008, s. 11.

² Viz Rámcový vzdělávací program pro předškolní vzdělávání, 2004, s. 17.

samostatné.)

Otázka čtvrtá – povaha vztahu k řečovým vzorům

Kromě toho, že uživatelé češtiny očekávají využívání spisovné mluvené češtiny v určitých oblastech (prostředích) a u určitých profesí, je přirozené, že zaujmají k řečovým autoritám určitý postoj. To, že si česká veřejnost všímá – vedle obsahového ztvárnění – formální stránky veřejných mluvených komunikátů, dokazují např. reakce televizních diváků nebo rozhlasových posluchačů v podobě dopisů, e-mailů a telefonátů, v nichž si stěžují na konkrétní nedostatky zaznamenané v řeči některých mluvčích, případně celkově kritizují jejich projevy a označují je jako nenáležitě, nevhodné, slabé, zkrátka jako „špatné“, neboť nedosahují takové kvality, kterou by u nich předpokládali. To, že laická veřejnost dovede postihnout jazykovou úroveň veřejných mluvených projevů velmi adekvátně, objektivně dokázaly poslechové testy prováděné průběžně již několik let pracovníky Fonetického ústavu FF UK v Praze¹. Dokonce i ti čeští občané, kteří se běžně neocitají v situacích, v nichž by měli mluvit spisovně, a normu celospolečenské komunikace tedy prakticky neznají, mohou mít (a také mívají) povědomí o kultivované podobě současné mluvené češtiny, neboť „pasivní jazyková kompetence běžného uživatele jazyka bývá větší než jeho schopnost aktivní řečové produkce“².

Detailnější informace o tom, jaký je vztah širší české veřejnosti k řečovým vzorům, pomohla poskytnout poslední z otázek dotazníku, jimž v tomto příspěvku věnujeme pozornost. Otázka byla položena tímto způsobem: **Která z odpovědí nejlépe vystihuje Váš postoj?** Respondentům bylo navrženo pět alternativ, jejichž doslovné znění přinášíme v legendě ke grafu č. 3. Odpověď na danou otázku vyznačilo 1477 z 1511 zúčastněných.

Nejvíce respondentů (40 %) upřednostnilo variantu b), to znamená, že kladně hodnotí, když jsou veřejné projevy pronášeny kultivovanou češtinou, a jsou přesvědčeni, že kvalitních mluvních vzorů „se u nás dá najít ještě dost“. Zhruba čtvrtina respondentů (26 %) se přiklonila k názoru stylizovanému do možnosti a) – velmi oceňují náležitě spisovné projevy a je jim líto, že řečových vzorů ubývá. Neutrální vztah k mluvním vzorům, zahrnutý do varianty c), vyjádřilo 22 % osob; tito respondenti připouštějí, že vnímají spíše obsah veřejných projevů než jejich stránku jazykovou. Pouze 11 % dotazovaných se domnívá, že řečové vzory nepotřebujeme, a jen mizivý počet respondentů (1 %) připouští, že jazykové stránky mluvených projevů si vůbec nevšímají a řečovým vzorům nepřikládají žádný význam.

Závěr

Údaje prezentované v tomto příspěvku, které se podařilo shromáždit prostřednictvím dotazníku, pokládáme za velmi užitečné. Umožnily totiž věcně konfrontovat obraz řečových vzorů vytvářený lingvisty s pojetím běžných českých mluvčích. Soudíme, že poznání způsobu recepce vyjadřovacích vzorů laickou veřejností může být důležitým přínosem k hodnocení kultury mluvené češtiny. Stav veřejných mluvených projevů, lingvisty aktuálně zpravidla posuzovaný jako neuspokojivý, bude výhledově do značné míry záviset i na tom, jak se k němu budou stavět uživatelé češtiny.

Tento příspěvek vznikl jako součást řešení projektu GA ČR č. 405/09/0113 *Fenomén spisovnosti v současné české jazykové situaci: recepce, realita, perspektiva a vize*.

¹ Viz např. Veroňková, J., Janoušková, J., 2010.

² Palková, Z., Veroňková - Janíková, J., Hedbávná, B., 2003, s. 21.

Literatura:

HŮRKOVÁ, J. Mluvní výchova a úloha tzv. mluvního vzoru. *Český jazyk a literatura*, 1992-1993, roč. 43, č. 1-2, s. 9-12.

KRČMOVÁ, M. Dnešní problémy kultury mluveného projevu. In *Jazyk a kultura vyjadřování*. Brno: Masarykova univerzita, 1998, s. 107-112.

PALKOVÁ, Z. Výslovnost současné češtiny a kultura řeči. *Český jazyk a literatura*, 2008-2009, roč. 59, č. 1, s. 18-26.

PALKOVÁ, Z., VEROŇKOVÁ – JANÍKOVÁ, J., HEDBÁVNÁ, B. Zvuková podoba rozhlasové češtiny. In *Proměna rozhlasového výrazu a tvaru*. Praha: Sdružení pro rozhlasovou tvorbu, 2003, s. 20-39.

SVOBODOVÁ, J., KULDANOVÁ, P. Slovo o mluveném slově v českých médiích. In *Slovo o slove*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2008, s. 10-16.

URL: <<http://www.msmt.cz/vzdelavani/ramcovy-vzdelavaci-program-pro-predskolni-vzdelavani>> [cit. 2010-10-10].

VEROŇKOVÁ, J., JANOUŠKOVÁ, J. Jak hodnotí posluchači zvukovou stránku projevů u moderátorů zpravodajství ČT? In *Užívání a prožívání jazyka*. Praha: Karolinum, 2010.

SPEECH PATTERNS IN THE VIEW OF CZECH PUBLIC

Summary:

The paper deals with the issue of speech patterns. The author attempts to show which environments, professions and publicly known people are considered as models of spoken literary expressing by Czech native speakers and which attitude the common users of Czech language have to these speech models. The presented data are based on the results of the questionnaire research carried out using the representative sample of general Czech public.

Key words:

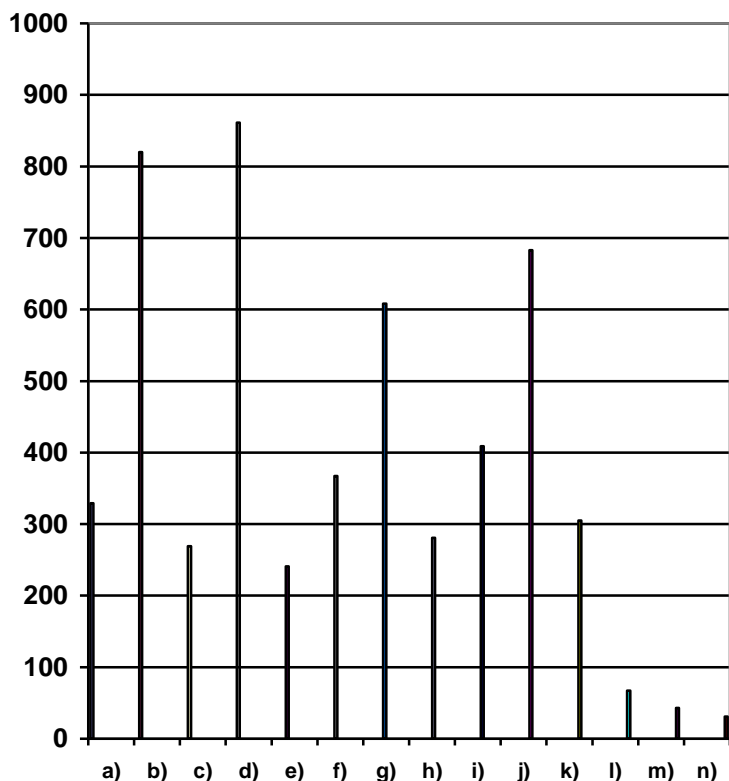
spoken literary Czech language, well-spoken language expressing, speech pattern, research, questionnaire, Czech public

Kontaktní adresa:

Mgr. Ilona Adámková, Ph.D., Ostravská univerzita v Ostravě, Filozofická fakulta, katedra českého jazyka, Reální 5, 701 03 Ostrava, ilona.adamkova@osu.cz, tel. 597 091 864.

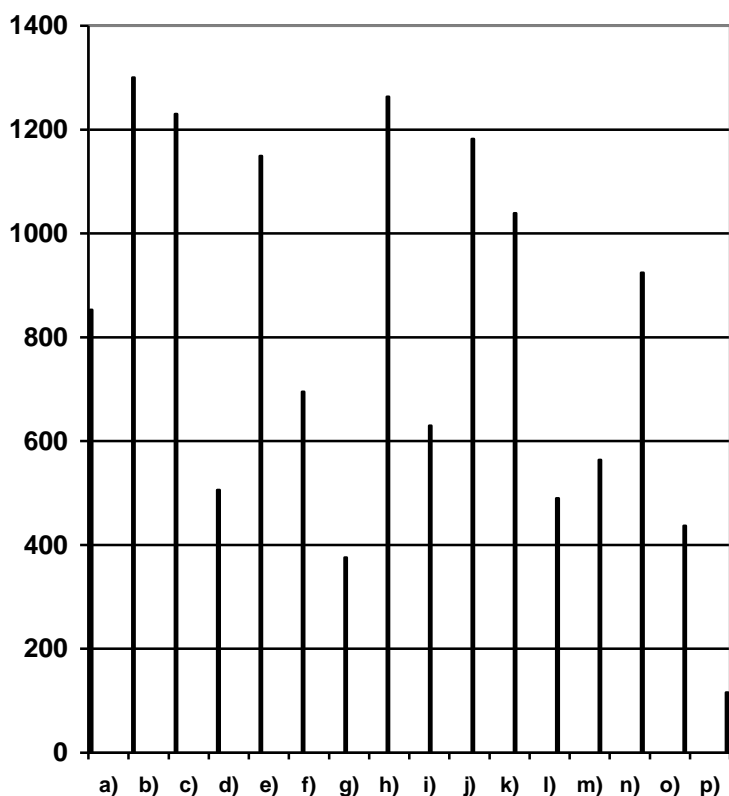
Přílohy:

Graf č. 1: Ve kterém prostředí se, podle Vás, skutečně setkáváme s mluvenou spisovnou češtinou?

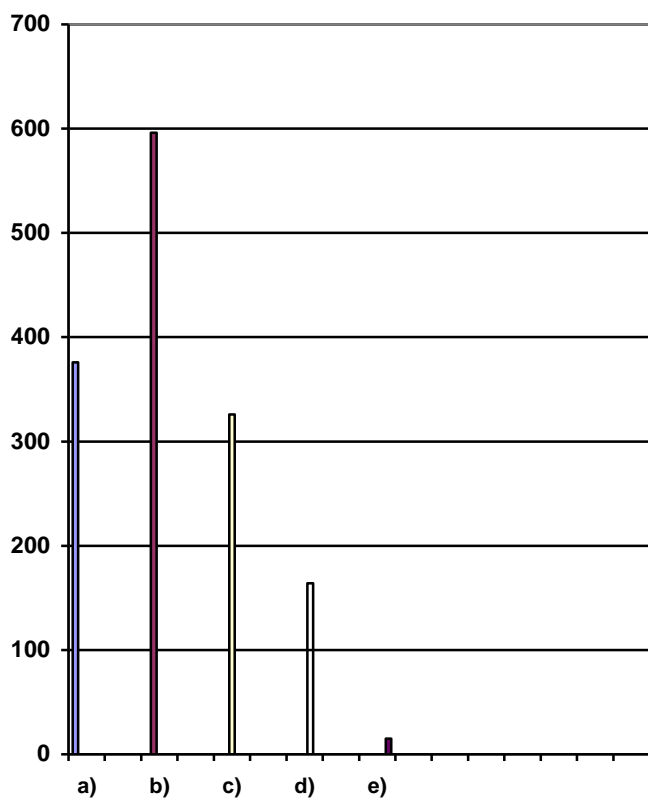
- a) v rozhlase ve většině pořadů
- b) v rozhlase jen v některých pořadech (hlavně ve zprávách)
- c) v televizi ve většině pořadů
- d) v televizi jen v některých pořadech (hlavně ve zprávách)
- e) ve škole ve všech předmětech
- f) ve škole ve většině předmětů
- g) ve škole alespoň v hodinách češtiny
- h) v divadle; v kině
- i) v kostele; na církevních obřadech
- j) na úřadech (včetně soudů a policie)
- k) u lékaře; v nemocnici
- l) v obchodech; v restauraci
- m) na pracovišti
- n) doma v běžných každodenních situacích

Graf č. 2: U kterých z následujících povolání by ovládnutí spisovného mluveného projevu mělo být samozřejmostí?

- a) učitelka v mateřské škole
- b) učitel na ZŠ, SŠ
- c) vysokoškolský učitel
- d) vědec
- e) moderátor a hlasatel v médiích
- f) komentátor; redaktor
- g) herec; populární umělec
- h) veřejný činitel; politik
- i) manažer; vedoucí pracovník
- j) tiskový mluvčí; tlumočnick
- k) právník (např. soudce a advokát)
- l) kněz; církevní hodnostář
- m) lékař; pracovník ve zdravotnictví
- n) úředník; zaměstnanec ve veřejné správě
- o) policista
- p) prodavač, prodavačka

Graf č. 3: Která z odpovědí nejlépe vystihuje Váš postoj?

- a) Velmi ocením, když se někdo umí vyjadřovat krásnou spisovnou češtinou, upoutá mě v psaném textu i v mluvené řeči. Vychutnávám si takové projevy, které působí jako vzor. Mrzí mě, že těchto vyjadřovacích vzorů dnes ubývá.
- b) Líbí se mi, když veřejní představitelé a různé osobnosti mají co sdělit a umí to také vyjádřit kultivovaně a spisovně. Myslím si, že takových příkladů se u nás dá najít ještě dost.
- c) Občas ocením kvalitní psané spisovné texty, například knihy. V mluvené řeči se u veřejných představitelů tolik nesoustředím na spisovnou podobu projevu, ale spíše na jeho obsah. K vyjadřovacím vzorům mám neutrální vztah.
- d) Není pro mě důležité, zda je nějaké sdělení spisovné, moc si toho nevšímám. Myslím si, že bez vyjadřovacích vzorů se v životě obejdeme.
- e) Spisovné texty a mluvené projevy jiných lidí mě po jazykové stránce nezajímají vůbec. Myslím si, že je úplně zbytečné starat se o nějaké vyjadřovací vzory.